

מלאכת הטיפול הלאקאניאני- הקדמה ופרק מספרו של יהודה ישראלי

הפרקים מפורסמים באדיבות הוצאת רסלינג-

http://www.resling.co.il/book.asp?book_id=798

הקדמה

באופן מסורתי, הידע הפסיכואנליטי הוא נחלתו של הפסיכואנליטיקאי בעבודתו הפרטנית עם מטופלים. אך מכיוון שתיאוריות פסיכואנליטיות שונות הן בבחינת עמדות אתיות, כפי שיובהר בהמשך, הספר מציע מסגרת מחשבה ופעולה השואבת מהתיאוריה של ז'אק לאקאן (Lacan), שעשויה לשמש כל מטפל נפשי (פסיכותרפיסט, מטפל זוגי, מטפל באומנויות או מדריך נוער במחלקה פסיכיאטרית). העמדה הלאקאניאנית מחזירה למרכז תשומת הלב תובנות פרוידיאניות שנזנחו על ידי אסכולות אחרות, וכמו כן מציעה גם תיקונים וחיידושים ביחס לזיגמונד פרויד (Freud). רעיון ה"סובייקטיביזציה", הבניית המציאות מתוך היחס הפרטיקולרי של הסובייקט לעולם, המרכזי במחשבה של לאקאן, תקף גם לעמדה של הסובייקט ביחס לתיאוריה. מכאן שהעמדה הלאקאניאנית וזו הפרוידיאנית כפי שהן מוצגת בספר זה הן פרשנות של המחבר לכתבים של לאקאן ושל פרויד. למשל, אחד הצירים המרכזיים של הקריאה המוצעת הוא הבנת הסימפטום כביטוי של תשוקה מודחקת,¹ ברוחו של פרויד, אך בתוספת ההבנה הלאקאניאנית, שהסימפטום יוצר תשוקה ולא רק מבטא אותה.

מלאכת הטיפול הלאקאניאני היא בראש ובראשונה מלאכת עבודה עם מילים. פרויד אמר שמטרת האנליזה לפתור באמצעות מילים בעיות שנוצרו על ידי מילים. מדובר במילים שהיוו את הסביבה התרבותית שעיצבה את המטופל. המילים נקשרו זו לזו וקבעו עבורו משמעויות וצורות התענגות, שבסופו של דבר גם הבנו את זהותו. במסגרת מחשבה לאקאניאנית, המציאות של המטופל נתפסת כמארג סמלי של מילים. ככל שברור יותר שהמציאות היא פונקציה של משמעויות ושל מילים, כלומר המציאות היא סמלית ולא ממשית או טבעית, כפי שהפילוסופיה הפוזיטיביסטית טוענת או כפי שנוטה המטופל לחשוב בתחילת טיפול, כך המילים עומדות יותר לשירות הטיפול בבואו לבצע שינויים בחייו.

על פי התפיסה הלאקאניאנית, היסוד המרכזי בהכשרת אנליטיקאי הוא האנליזה שעבר בעצמו. פירושים ששמע כאנליזנט שינו את משמעותן של מילים הצרובות בנפשו ובכך שינו את אופני התשוקה וההתענגות הכרוכים במילים אלו. חשיפה זו לכוחן של מילים שנאמרו בילדות האישית, וכן לכוחן של מילים שנאמרו בפרשנות בטיפול האישי, היא תנאי מוקדם לעיסוק במלאכת המילים כמטפל. סוגיית מטרת הטיפול ותוצאותיו, המעידות על היכולת להתמקם בעמדה אנליטית, מצויות בתחום האתי. האתיקה עוסקת בשאלות כיצד ראוי לפעול ומהם הערכים שראוי לשאוף אליהם. תנאי מוקדם לעיסוק בשאלות אלו הוא ניסוח מהותה של המציאות. לכן הפרק הראשון בספר עוסק בהנחות היסוד של הפסיכואנליזה הלאקאניאנית על אודות המציאות, במקומה של השפה במציאות זו ובערכים האתיים הנגזרים מההנחות הפילוסופיות. ההנחה הלאקאניאנית הבסיסית לגבי המציאות היא שהמציאות היא הנחה. החידה שמנסה האנליטיקאי לפתור היא כיצד המטופל מְבַנֵה את המציאות שלו כהנחה המתקיימת לאור הסימפטום שלו ומתוקפת על ידו; או במילים

פשוטות יותר, מהו הסיפור שהאדם שוכן בו על מנת לקיים תשוקה וכיצד הסימפטום מתקף סיפור זה כמציאות.

הפרספקטיבה הקלינית הנגזרת מהאתיקה הלאקאניאנית בוחנת פתולוגיה במונחים של תשוקה. אם ההנחה הפילוסופית היא שמציאות היא הבניה סמלית, והנגזרת האתית היא שיש לקחת אחריות על יצירת המציאות, אזי הפרספקטיבה הקלינית הנובעת מכך בוחנת מצוקה נפשית כפונקציה של הבניית מציאות של השתוקקות (באופן מוצלח או לא מוצלח). למשל, ניתן להבין דיכאון כמצב של חוסר תשוקה וחרדה, או בשפה הלאקאניאנית מועקה, כמצב של תשוקה שמושאה לא ברור או מודחק, כך שסימפטומים הם אופנים לא מודעים של ייצוג תשוקה. על פי האתיקה הלאקאניאנית, האנליטיקאי שואל שוב ושוב על התשוקה מתוך התכוונות על פי הערך: האם אתה חי על פי התשוקה הקיימת בד? ⁱⁱ אין זו אתיקה הדוגלת בנורמליות, באדפטציה, בהליכה בשביל הזהב של האמצע, בסוציאליזציה או בעמידה בציפיות של אנשים אחרים, וגם לא בשלוות נפש, בהישגיות, בנזירות או בדתיות כזו או אחרת. מכיוון שהבחירה החופשית נתפסת ככפופה לתנאים של בחירות לא מודעות, הדגש אינו על התשוקה של האדם אלא על התשוקה הקיימת בו גם אם באופנים לא מודעים. מטרת הטיפול היא לעורר במטופל את הסוכנות הפנימית של הבחירות הלא מודעות ולהביאו להזדהות עמה, כך שיוכל לומר, "בהינתן הפעולות הנובעות מהלא-מודע – זהו רצוני". סוכנות זו היא אחת מהוראותיו של המושג הלאקאניאני, הסובייקט של הלא-מודע.

לכן האנליטיקאי ער לסימנים של רצון לא-מודע בטקסט של המטופל. כאשר הוא מספר שהוא איחר בגלל קושי להשתחרר ממשחק מחשב, יתייחס האנליטיקאי לאיחור כביטוי של תשוקה המופיעה במשחק. לא ההצהרות המודעות דוגמת "רציתי להגיע בזמן" מסגירות את הרצון, אלא הטקסט שבו מופיעה התשוקה ללא כוונה מודעת: "לא הצלחתי להשתחרר מהמשחק". ⁱⁱⁱ התשוקה הייתה גלומה באקטינג אאוט של האיחור, אך היא פורשה ונוסחה רק מתוך הדיבור על הסיבות לאיחור.

חילוץ הסובייקט של הלא-מודע מהמטופל וזיהויו מתרחש גם באמצעות הבניית התפקידים בקליניקה. במציאות הקלינית, האנליטיקאי מתמקם כאובייקט – רצוי, אהוב ומושא ליחסי ההעברה של המטופל – על מנת לדחוק את המטופל לעמדת סובייקט – אוהב, שרצונו תופס את המרחב הטיפולי.

אין בכך כדי להתעלם מהעובדה שהאנליטיקאי גם הוא סובייקט משתוקק ושתשוקתו מהווה חלק בלתי נפרד מעמדתו האתית וממלאכת הטיפול. הפרק העוסק באתיקה עוסק לפיכך גם בתשוקה של האנליטיקאי. אך מהן התשוקות שאמורות להפעיל את האנליטיקאי במפגש שלו עם המטופל ולהנחותו? איזה תשוקה יכולה להתקיים במטפל אם הוא ממוקם כאובייקט במבנה היחסים? אם מטרת הטיפול לעורר את הסובייקט ולהבנותו, כיצד האנליטיקאי, כמי שעבר אנליזה, יכול להתמקם דווקא כאובייקט? זוהי תשוקה פרדוקסלית, שקל יותר לומר עליה מה היא לא. למשל, הערכים הנורמטיביים של החברה אינם בבסיס תשוקתו של האנליטיקאי. ^{iv} אפילו החתירה לאמת עובדתית שהנחתה את פרויד אינה מניעה את תשוקתו של האנליטיקאי על פי לאקאן. מושא התשוקה האנליטית הוא השימוש בממד הסמלי, במדיום של הדיבור בטיפול, כדי לייצר אפקטים בממשי, כלומר כדי שיהיו שינויים בפועל בצורת ההשתוקקות וההתענגות של המטופל. זו תשוקה הדומה לתשוקת המשורר לחולל רגשות ושינויים בעולם באמצעות מילים. מדובר בתשוקה ספציפית מאוד ופרדוקסלית, לגלם את מושא התשוקה. בתפקידו כאובייקט, האנליטיקאי מגרה את המטופל להיות הסובייקט ולבטא את מאווייו.

הפרק השני עוסק בניהול האלמנטים השונים של המרחב הסמלי הטקסי, ובהם זמן, כסף, ריהוט ולחיצת יד, כדי לתמוך במטרת הטיפול. תוצע התייחסות לשאלות הבאות: איך קובעים את הפגישה הראשונה? מה חשוב במיוחד בפגישות הראשונות? איך להתנהל בתור זה שמייחסים לו ידע, זה שאמור לדעת, זה שפונים אליו בבקשה: "בוא תגיד לי מה הבעיה אצלי"? איך להסכים להיות מושמץ או נערץ ונאהב, בלי להאמין לעמדות אלה יתר על המידה? עוד יידונו השאלות הבאות: מה תכלית האסוציאציות החופשיות בטיפול? איך להתניע אותן? ומשהחלו לנוע, איך לאפשר להן להמשיך לנוע? איך להקשיב? למה להקשיב? איך לשאול שאלות? איך לפרש? מה לעשות עם טעויות של מטופלים? של עצמנו כמטפלים? האם כל טעות היא טעות פרוידיאנית? מה מטרת השימוש בספה? איך מתבצע המעבר לספה? בפרקטיקה הלאקאניאנית המטפל קובע את משכה של כל פגישה והפסקת הפגישה מכונה חיתוך פגישה. מדוע לחתוך את הפגישה? ואיך לעשות זאת? מה ההתנגדויות התיאורטיות לחיתוך הפגישה?

הפרק השני דן גם בעמדה המקדימה של האנליטיקאי. האנליטיקאי לא מצפה לשכפול של עצמו או להזדהות המטופל עמו, ועליו להיות אירוני כלפי הדעות הקדומות של עצמו (או במילים אחרות, לא להזדהות עמו). נוסף על כך עליו לשאוף לעמדה צנועה ביחס לדחפים של המטופל; אל לו להזדעזע או להתחלחל מדברים שהוא שומע. עמדה זו מתאפשרת בין השאר בזכות האנליזה שלו עצמו, שבה הכיר בכך שכל הדחפים קיימים גם אצלו. עמדת הסולידריות האנושית על בסיס הכרה בדחפים היא אחד הטעמים החשובים לכך שאנליזה היא חלק מהותי מההכשרה האנליטית.

הפרק השלישי עוסק ביחסי ההעברה ("טרנספרנס"). מהי העברה? כיצד מנהלים אותה? מה עושים עם התביעות של המטופל? מה לעשות עם העברה חיובית (בעיקר לאפשר לה להניע את הטיפול)? מה לעשות עם ההעברה השלילית (בעיקר לסבול אותה עד שתעבור)? הנחת היסוד היא שהמנוע של ההעברה ושל הטיפול הוא ההצבעה של המטפל על תשוקתו של המטופל כדבר מה שהוא אחראי לו.

שאלות נוספות שידונו בפרק זה – כיצד ליישם את העיקרון התיאורטי ולפיו האנליטיקאי משמש אובייקט, ובאופן ספציפי יותר, מה שלאקאן מכנה אובייקט סיבת התשוקה? כיצד לכוון את הטיפול כך שהאנליטיקאי ישמש כוח המניע את המטופל לפעול בחייו? כיצד להתמודד עם התנגדות המטופל לוותר על התענגות ולידיעת תשוקתו (הסרת ההדחקה)?⁵ כיצד לבצע את המעבר מתפיסת הסימפטומים של הסובייקט כתוצר של ההיסטוריה שלו (התייחסות ביוגרפית) לתפיסתם כסגנון המאפשר התענגות והשתוקקות (התייחסות מבנית)? הפרק הרביעי מתמודד עם השאלה מהו סימפטום ובמה שונה הסימפטום הנפשי מזה הרפואי. אם אצל דקארט הקיום נעוץ בחשיבה ("אני חושב משמע אני קיים") הרי שאצל לאקאן הוא נעוץ בהשתוקקות ("אני משתוקק משמע אני קיים"). הסימפטום, על פי עמדה זו, הוא דרכו הלא מודעת של הסובייקט לקיים תשוקה, כלומר להתקיים כסובייקט. האם פירושו של דבר, ש"אני סובל משמע אני קיים"? לא בדיוק. מקורו של הסבל שפריד כינה "נוירוטי" הוא בניכור לסימפטום, כאילו אינו חלק מהסובייקט. לעומת זאת, אם הסובייקט מזדהה עם תשוקתו שהסימפטום שלו מקיים אותה, או במילים אחרות הוא מזהה את עצמו גם בסימפטום שלו, הרי שסבלו מהסימפטום פוחת באופן משמעותי. בטיפול ייפסקו חלק מהסימפטומים ועם חלקם האחר יזדהה המטופל. יידון גם תפקידו של הסימפטום האנליטי בטיפול (סימפטום אנליטי הוא סימפטום שהטיפול נתפס כגורם לו או שמופיע במהלך הטיפול גם אם לא היה התלונה שהחלה את הטיפול). עוד תידון סוגיית טיב הקשר בין הסימפטום, שהוא כאמור דרך להתקיים כמשתוקק, ובין הפנטזמה, שהיא דרך להתענג.

הפרק החמישי עוסק בתלונות נפוצות בטיפול, ובראשן המועקה, תופעה נפשית נפוצה, שהתיאוריה הלאקאניאנית מציעה דרך ייחודית לעבוד עמה בקליניקה. השאלות שיידונו הן: כיצד לחלץ מהמועקה את התשוקה ואת ההתענגות המקופלות בה ובכך להפחית את המצוקה הכרוכה בה? איך עובדים עם דיכאון; עם נטיות אובדניות; עם טראומה? איך עובדים עם חומרים לא מודעים כפי שהם מופיעים בחלומות ובסיוטים? כיצד ניתן להבין התנהגויות אימפולסיביות, והאם הן מסר לפענוח?

הפרק השישי עוסק באבחון לאור שלושה מבנים קליניים: פסיכזזה, פרוורסיה ונירוזה, המחולקת למבנה כפייתי (אובססיבי) ולמבנה היסטרי. השאלות שיידונו הן: מה היחס בין כל מבנה ובין המהלך האדיפלי? כיצד המבנים משמשים כאסטרטגיית תשוקה עבור הסובייקט? כיצד האנליטיקאי מכוון את עבודתו ואת נוכחותו אחרת נוכח המבנים השונים? כיצד לערוך אבחנה מבדלת על סמך היחס של המטופל לנושאים כגון זמן, מרחב, העברה, חוק, תשוקה והתענגות?

הפרק השביעי והאחרון עוסק בסיום הטיפול. תוצע הבחנה בין טיפול נפשי המבוסס על תיאוריה פסיכואנליטית לבין פסיכואנליזה. בעוד שמטרתו העיקרית של טיפול נפשי הוא צמצום סבל נפשי, ולכן הוא מסתיים כשהסימפטומים חולפים, הפסיכואנליזה מציעה גם חקירה של הלא-מודע, של הדחפים, של הקשר בין ההיסטוריה והאישיות, החיונית להכשרת האנליטיקאי. מכיוון שפסיכואנליזה היא לא רק שיטת טיפול אלא גם שיטת הכשרה לאנליטיקאי, פרק הסיום הוא בה בעת גם מבוא לפרק הראשון, שעוסק בעמדת האנליטיקאי. השאלה המסמנת את סיום האנליזה היא: "האם חיית את התשוקה הקיימת בדך?".

אם לא צוין אחרת, הספר מתייחס לעבודה עם מטופלים נירוטים. הספר ממעט בהתייחסות לעבודה עם פסיכויטים, ועוד פחות בהתייחסות למחשבה המאוחרת של לאקאן, הנוגעת בעבודה עם התענגות ממשית מעבר לשפה ומתייחסת לאדיפוס ולמבנים הקליניים כאל מיתוס פרוידיאני, שניתן לחצותו ולעשות אנליזה גם בלעדיו. מטבעם, קשה יותר לכתוב על נושאים אלו, כל שכן לקורא שאינו מיטיב להכיר את הטקסטים של פרויד ואת הטקסטים המוקדמים של לאקאן. כולי תקווה שהספר יאיר סוגיות בפרקטיקה האנליטית, יעורר תשוקה ללימוד הפסיכואנליזה ויתרום לשימור גוף הידע האנליטי.

סימפטום - פרק רביעי מהספר מלאכת הטיפול הלאקאניאני

במובנו הרפואי הסימפטום מורה על מחלה, ואילו במובנו האנליטי הוא מורה על הלא-מודע. הסימפטום הוא אחד מהצורות של הופעת הלא-מודע, כמו טעויות, חלומות ובדיחות. ניתן לומר שהסימפטום הוא שמביא את הסובייקט לטיפול, בתקווה שהמטפל יבין אותו. אביא כמה אופנים שבהם אפשר להבין מהו סימפטום ומה תפקידו עבור הסובייקט.

סימפטום כתוצאה המקיימת הנחה

הלוגיקה הפשוטה בנויה על הנחות (למשל שהשמש זורחת במזרח ושוקעת במערב) שלהן תוצאות, השלכות ונגזרות (השעון בפריז מורה שעה אחת אחורה ביחס לירושלים). הלוגיקה של הסימפטום הפוכה בכיוונה. היא מושתתת על המצאה של תוצאה, כדי לכונן הנחה מסוימת בדיעבד, למשל אשמה על היעדרות מאירוע מסוים, שמקיימת הנחה שהנכחות שלי בו קריטית; פחד להיאנס, שמקיים הנחה שאני מפתה בצורה מיוחדת. במילים אחרות, מטרת הסימפטום לקיים בדיעבד הנחה מסוימת על ידי ביסוס הסימפטום כנגזרת שלה.^{vi} השאלה המרכזית שמנחה את המטפל בנוגע לסימפטום, כשחושבים עליו כך, היא איזה מציאות מבנה הסימפטום עבור האדם, ובאיזה אופן תפיסת העולם הזו משרתת אותו. מן הלוגיקה הזו משתמע שהסימפטום, ככורח חיצוני, מאפשר לאדם להשתוקק או להתענג בלי שיהיה אחראי על בחירתו. יש בדיחה המספרת על יהודי במערב הפרוע, שישב בין אקדוחנים שהעבירו ביניהם בקבוק ויסקי. כשהגיע הבקבוק ליהודי הוא סירב לשתות בטענה שהוויסקי לא כשר. כשאיים עליו אחד מהם באקדח לרקה, שישתה עמם כסימן לכבוד, אמר היהודי, "אם כבר אתה מחזיק את האקדח, אתה מוכן להעביר גם את החזיר!" הפרדיגמה של מבנה סימפטומטי היא: "אני לא אשם בהנאה שלי משום שהיא נכפתה עליי". באופן דומה, רגשי אשמה מקיימים את ההנחה: "אני אשם בפני סמכויות, משמע יש בפני מי להיות אשם, משמע אני לא יתום". יש יסוד נוסף באשמה שהוא חשוב בעיניי בהקשר זה – האשמה היא גם מס שפתיים שמאפשר להמשיך בהתענגות (עשיתי משהו אסור אבל אני מרגיש אשמה אז זה בסדר).

סימפטום כמבצר הייחודיות של הסובייקט

ככל שהמטופל רוצה להיות אדפטיבי ונורמטיבי באופן שלא מביא בחשבון את מאווייו, כך יתבסס הסימפטום וילך. ככל שהחייל מאמין שעליו להיות ממושמע יותר בניגוד לדחפיו, כך ישכח יותר לשים כומתה. במובן זה, הסימפטום הוא התבצרות בייחודיות על ידי הלא-מודע לנוכח סירובו של הסובייקט לעמוד מאחורי ייחודיותו, כלומר להיות נכון לשלם עליה מחיר. בהינתן שהסימפטום מקיים תשוקה, המטפל האנליטי מתמקם בצד של הסימפטום ולא בצד של האדפטציה. הוא "לטובת" הסימפטום, או יותר נכון לטובת המאוויים שהסימפטום מייצג, שכאשר יאומצו על ידי הסובייקט, יהפכו את הסימפטום למיותר. באופן פרדוקסלי, אם הסימפטום משמש כהצהרת ייחודיות, כסירוב להזדהות, הוא למעשה מקיים את האפשרות להיות דומה. בסירוב להיות דומה גלומה ההנחה שהזהות היא אפשרית. זוהי דוגמה ספציפית של פעולת הבידול המקיימת בדיעבד את ההנחה שההזדהות אפשרית. המסר של הטיפול הלאקאניאני הוא: "אתה לא צריך לייצר סימפטומים כדי לבטא ייחודיות, כיוון שהאמת היא שאתה לא יכול להיות דומה גם אם תנסה".^{vii} קבלת הייחודיות, לנוכח

הציפיות החיצוניות והכמיהה הפנימית להזדהות עם האחר, מייתרת את האריזה הסימפטומטית של התשוקה.

בדומה למטפורה או למשל, גם הסימפטום הוא ניסוח אפקטיבי של אמת בזכות ריחוקו מהמקור; הסימפטום הוא מבנה של ייצוג הסובייקט על ידי אובייקט.^{viii} ילד שמרגיש שההורים לא משחררים אותו, למשל, עשוי לפתח סימפטום של עצירות בחסות המטפורה "הדבר לא עוזב את המערכת", כאשר הצואה מגלמת אותו. התיאוריה הסטרוקטורלית של קלוד לוי-שטראוס מסבירה באמצעות מושג המטפורה יחסים בין מערכות שונות שבבטים באמזונס, המאורגנים בשיטה של טוטמים. עד לוי-שטראוס, הטוטם נתפס על ידי אנתרופולוגים מהזרם הפונקציונלי כאובייקט להזדהות (למשל היגואר כאב קדמון שחברי השבט מזדהים עם תכונותיו, אומץ וכיו"ב). לוי-שטראוס טען שהתפקיד של הטוטם בחיי השבט נטוע במיתוסים, ובהם כאלו המתארים את היחסים בין טוטמים של שבטים שונים ומסדירים אותם. מיתוס המספר על קרב והשלמה בין החיות הקדמוניות מסדיר שלום בין השבטים.^{ix}

ניתן לזהות לוגיקה דומה באופן פעולת הסימפטום. סימפטום היסטרי, לדוגמה, משתמש בגוף כמיתוס שמספר סיפור. מטופל מתלונן על כאבים ומצביע על נקודה בין המותן לכתף. כשהוא מתבקש לנקוב בשם המקום, ואומר "בצד". אחד הדברים שאמר באותה הפגישה היה "קשה לי לעמוד בפיתוי של יחסים מהצד". הקישור של המטפל בין הכאב בצד ובין אמירה זו הביא להפסקת הכאב. באופן דומה, פעם כשנסעתי במכונית לפתע נתפס לי הצוואר. ניסיתי לעקוב אחר שרשרת המחשבות שהובילה לצוואר התפוס, מתוך מחשבה שמדובר בסימפטום, בביטוי של הלא-מודע. ברדיו דווח על הרג של בני אדם בפיגוע ונזכרתי שבאותו הבורק אדם שהכרתי נפטר מדום לב. חשבתי אז שהוא בעצם לא היה מבוגר מאוד ושזה יכול לקרות לכל אחד מאיתנו ללא אזהרה מוקדמת, ושהידיעה שאפשר למות בכל רגע היא "כמו חרב על הצוואר". ההיזכרות במחשבה זו הובילה לשחרור הצוואר. משהודחק פחד המוות, הלא-מודע ייצג את הידע הבלתי נסבל אודות המוות בגוף במקום בתודעה. הביטוי "חרב על הצוואר" דובר על ידי הגוף במקום שידובר במילים על ידי התודעה. כאשר התודעה לקחה על עצמה את הידיעה הזאת, הסימפטום של הצוואר התפוס השתחרר. כשם שעולם החי והחיות המיתולוגיות משמש מטפורה המדברת את החיים החברתיים של השבט, כך גוף האדם ושמות האיברים בו משמש כמטפורה לנפש והדחפים הקיימים בה.

ההמשגות של הסימפטום שהוצגו עד כה מתייחסות לסימפטום כאל מסר מוצפן הניתן לפענוח (אם קיימת נכונות לשמוע). פרויד עמד על כך שרמזים לקיומו של הדחף קיימים בסימפטום עצמו, משום שמלכתחילה הסימפטום הוא תצורת פשרה בין הדחפת הדחף ובין ייצוגו. במובן זה הוא מקיים שני מצבים הפוכים בו זמנית. למשל הכפייית, שמקצף את האסלה ללא הרף בשם רצונו בניקיון, מעביר את יומו בפועל כשידו באסלה; דרך הסמל של ניקיון פיזי הוא מנסה לנקות משהו מהדחפים הנפשיים. מובן שזה לא עובד. במחזה של שייקספיר, לידי מקבת מנסה לרחוץ את הדם הסמלי, התוקפנות שבביטוי "דם על הידיים", באופן ממשי. כפיית החזרה פועלת בסימפטום אם הפתרון הסמלי לא עובד (לכן לידי מקבת, למשל, לא מפסיקה לרחוץ את ידיה).^x קיומו של הדחף מרומז בסימפטום ונתון לפענוח של המטפל. מושא הפענוח הוא הסובייקט של הדחף, על האופנים שבו הוא מופיע במשל של הסימפטום. המטופל מפקיד את הסימפטום אצל המטפל כשם שמפקידים מכתב חתום אצל עורך דין עד גיל מסוים; המטופל טרם מוכן להתמודד עם הידיעה, ועם זאת הוא לא רוצה שהידע ירד לטמיון. הפרשנות של המטפל ממשיכה את הרמיזות של הסימפטום ומגישה למטופל את האפשרות לבחור לדעת על דחפיו.

מכאן יוצא שהסימפטום מקיים את המערכת של משל-נמשל. גם אם היה ניתן לפרק את הסימפטום ולמוססו (על ידי חשיפת התשוקה החבויה בו והמבנה של הסובייקט) אין הדבר רצוי מבחינת האתיקה האנליטית. יהיה הדבר בבחינת לשפוך את התינוק עם המים. הנמשל האולטימטיבי הוא הממשי ומשלו הוא הסמלי. כפי שבתודעה האנושית אין קיום לנמשל אלא דרך הופעתו במשל, הסובייקט המתאווה לא יכול להתקיים אלא בתווך שבין הממשי לסמלי, כלומר בסימפטום. לכן מטרת האנליזה אינה להכחיד את הסימפטום על המאויים הגלומים בו אלא להביא את הסימפטום לתמוך בסובייקט (הסמלי) אל מול ההתענגות (הממשית). סימפטום של מהירות מופרזת בנהיגה, לדוגמה, יכול להיות המשל לנמשל "החיים קצרים, אין זמן". לו היה האדם מאמץ תחביב כגון קרטינג היה מקיים את הסימפטום באופן שתומך בסובייקטיביות שלו, בתשוקתו ובביטויה, אך באופן מודע המאפשר בעלות על התשוקה, וללא המחירים המופקעים שתפקידם להכחיש את התשוקה (על משקל "אני נוסע מהר עד כדי סיכון לא כי אני נהנה מהמהירות אלא כי אני מאחר"). ניתן לראות במערכת הסמלית סימפטום-על אל מול הממשי, סימפטום שתומך בסובייקט בכך שמאפשר גם משמעות וגם התענגות ותשוקה. מטרת הטיפול האנליטי היא שהסובייקט ייקח בעלות על הסימפטום ויעשה בו שימוש. בסוף הטיפול, הסימפטום לא מייצג מחלה אלא מבנה שמקיים את הסובייקט.^{xi}

הסימפטום מקבל אופי של תלונה כשפונים לטיפול, משום שהסימפטום מקיים חסר מטפורי. אך חסר מטפורי זה מקיים את הסובייקט בהיותו נתון ללוגיקה, "אין לי משמע אני קיים". החסר המקורי, המיתולוגי, שבזכותו קיים הסובייקט הוא החסר בממשי שיוצר הסמלי, כלומר האי-הלימה בין הדברים כשלעצמם ובין המילים שהחליפו אותם. הסימפטום מייצג את החסר הזה, שלא ניתן להמשיגו, דרך אובדנים שונים (דוגמת נחיתות או חוסר סיפוק). יש הטוענים שהחסר הבסיסי טמון בעובדת היותנו בני תמותה (היידגר, למשל), ואילו פרויד מייחס את החסר להבדל בין המיניים. לפי לאקאן, זיהוי החסר עם זמניות החיים הוא סימן ההיכר של המבנה הכפייתי וזיהוי החסר עם ההבדל המיני הוא סימן ההיכר של המבנה ההיסטרי. לאקאן מדגיש את החסר הבסיסי יותר שמתגלע נוכח הפער בין הסמלי לממשי, הממשי שנעלם עם הופעת המילה, הפער בין החוויה לניסוח. הדבר האבוד המקורי, המיתי, אינו ניתן לייצוג אלא באמצעות הסימפטום, שהוא וריאציה על החסר המקורי. מכאן שאין סובייקט ללא סימפטום.

אחת ההגדרות שהציע לאקאן למועקה היא החסר של החסר (החסר של החסר שמאפשר השתוקקות). בהינתן שהסימפטום מקיים חסר, מתקיימת חלופה בין סימפטום ומועקה – מועקה תופיע כאשר הסימפטום לא עובד. סטודנט הלוקה בדחיינות בהגשת עבודותיו, למשל, מקיים באופן זה פער בין הצורך לכתוב עבודה ובין הכתיבה עצמה. אם המרצה יאמר לו שהוא יכול להגיש את העבודה מתי שהוא ירצה, כלומר ייקח ממנו את הסימפטום שמייצר חסר, הוא ייכנס למועקה. באופן דומה, המועקה עשויה להופיע רגע אחרי שהגיש את העבודה.

בסימפטום מתקיים אספקט של התרסה של הסובייקט על התרמית של הסמליות, על כך שהיא איננה העולם הממשי, שהיא דורסת את הממשות. הדמות של ניאו בסרט "מטריקס" סובלת מנדודי שינה. מתברר שהלא-מודע שלו יודע טוב ממנו שהוא חי בעולם וירטואלי, והסימפטום של נדודי השינה הוא תגובה לכך, סירוב להתעלם מכך, סירוב להיות ב"תרדמת". ניתן להחיל לוגיקה זו גם על סימפטום כפייתי של בדיקות ("האם נעלתי את האוטו?") או על אדם שחושש לזכור דבר מה וקושר לעצמו סרט על האצבע כדי שלא ישכח ואז שוכח לשם מה קשר את הסרט. הוא קושר סרט נוסף כדי להזכיר לעצמו לשם מה קשר את הסרט הראשון, וכך הלאה. מכיוון שאין מה שיחבר את הסרט כסמל לדבר הממשי שהוא מייצג, כל הסרטים נתקלים באותה

מגבלה. האדם שנעל את האוטו מסרב, באופן לא מודע, להסתמך על הזיכרון שלו, משום שאז הוא ישתתף בתרמית של הייצוג, של הזיכרון, כמה שנותן תוקף לממשות.

למטפל הלאקאניאני לא נותר אלא להסכים עם המטופל, שלסמליות אין את התוקף הממשי. ההתרסה של המטופל על הפיקציה של הסמליות מכוונת נגד המשאלה של עצמו שלסמליות יהיה תוקף ממשי. זהו קונפליקט פנימי. מבחינת המטפל הבעיה היא בסירובו של הנירוטי לדעת את האמת שהסימפטום שלו מנכיח. המודע של הנירוטי מסרב לקבל את הבלתי אפשריות של הלימה בין סמלי לממשי, שהלא-מודע מתעקש לחשוף באמצעות הסימפטום; הוא מסרב לוותר על הממשות הטרום-שפתית, משום שהוא רואה אותה דרך הפריזמה הסמלית כגן עדן האבוד. הסימפטום מתעקש אל מול הסירוב של הנירוטי להקשיב לאמת המגולמת בו. אם נמנע מהכפייתי לבדוק אם נעל את רכבו, תופיע אצלו מועקה. לכאורה הוא חושש שיגנבו את המכונית, אך מפרספקטיבה לאקאניאנית מועקתו היא תגובה לחוסר האפשרות לתקף את הקשר בין הסמלי (הזיכרון) ובין הממשי (הדלת).^{xii} גם ההיסטרי, בניסיונותיו לחשוף את ערוותה של הסמכות, את האנושיות של מי שמתיימר להיות האדון, מנסה לחלץ את הממשי החבוי בסמלי. כמו הכפייתי, הוא מסרב להכיר בכך שהממשות שאליה הוא חותר אינה אלא מיתוס סמלי נוסף (האנושיות של האדון).

את הסבל שבסימפטום ניתן להבין כמכשיר לתיקוף הממשות של המציאות. הסימפטום תופס את מקומה של הצביטה בחלום של אדם, שבו הוא צובט את עצמו כדי שהכאב שהוא חש לנוכח הצביטה ישכנע אותו שהחוויה הטובה שהוא חווה בחלום היא ממשית. אך מובן שהאדם חולם. הכאב משמש לצורך תיקוף בכל טקס התבגרות או ברית דמים. הסימפטום פועל באותו האופן כאשר התיקוף אינו מודע. לכן המטפל מנסה להתחקות אחר המציאות הסמלית שהכאב מבקש לתקפה כממשית. לא הממשות היא שתתקף את האמת הסמלית (כפי שהנירוטי מאמין), אלא רק הסובייקט הוא זה שיכול לתקף את התשוקה המגולמת בסימפטום ולהפחית את הסבל המתחזה לתוקף ממשי.

אך לא לחלוטין. מידה מסוימת של סבל סימפטומטי אינו ניתן לצמצום משום שמעבר לתפקודו של הסימפטום כמשל או כמסר בעל משמעות, ביסודו קיים גם גרעין ממשי שמקיים אותו. ככזה, שום פירוש לא יכול לגעת בו או לפענח אותו. יש יסוד של התענגות שכרוך בסבל הסימפטומטי, על הריגוש הכרוך בו, שורש מסתורי של מזוכיזם שפרויד התחקה אחריו בקרב הסובלים מהלם קרב, וניתן למצאו גם בריגושים יום-יומיים יותר. בנקודה זו הפסיכואנליזה הפרוידיאנית מתקרבת למיצוי עצמי, למקום שבו אין טעם להמשיך ולפרש משמעות, שהתמורות שחלו בסימפטום ממצות את עצמן ונותרת שארית עיקשת של התענגות ממשית. האדם אינו בוחר בה, וכל שנותר לו לעשות נוכח ההיווכחות בה הוא לקבלה, כלומר לזהות את עצמו עם הסימפטום במקום להתנגד לו. בתחילת הטיפול מטופל עשוי להתלונן על כך שבאופן עקבי, בצמתים מסוימים הוא רוצה לפנות ימינה אך מוצא את עצמו, באקט של טעות פרוידיאנית, פונה שמאלה ומחמיץ את הפנייה. במהלך הטיפול הוא מבין שהלא-מודע שלו מעורב בשיקוליו ובסופו, אם הפנייה שמאלה ממשיכה להתעקש, הוא מכיר בכך שלמעשה הוא רוצה לפנות שמאלה, כלומר בהיבט הממשי של הסימפטום.^{xiii}

סימפטום ופנטזמה

פנטזמה, המילה הצרפתית לפנטזיה, נשמרה בתרגומים של לאקאן לאנגלית ולעברית עקב השימוש הייחודי שעושה בה לאקאן. אם כניסת המסמן לחיי האורגניזם יצרה סובייקט משוסע, חסר ומשתוקק, הרי שהפנטזמה מציירת תמונה של שלמות מיתית השבה על כנה. על אף כישלוננו האינהרנטי, שהרי גם הוא מורכב

ממסמנים, המיתוס הפנטזמתי מקיים התענגות, שטמונה במראית של השלמות, של מציאת האובייקט האבוד והשבתו למקומו.

בפנטזמה משתתפים סובייקט ואובייקט שביניהם מתקיים פער, והיא תחומה באירוע מבודד שיש לו התחלה וסוף. הפנטזמה היא סודית (בשונה מהסימפטום, שעליו לרוב מתלונן המטופל בגלוי) וגילויה על ידי המטופל כרוך לרוב במבוכה; צורתה הברורה ביותר, כאשר היא עולה למודעות, היא הפנטזיה המינית שמשמשת להגעה לאורגזמה,^{xiv} אך הפנטזמה לרוב חבויה מאחורי שרשרת מסמנים אסוציאטיבית. פרויד חילץ את הפנטזמה הבסיסית של איש העכברושים מתוך סיפור שלו, שסיפר בהבעה מזועזעת, על החדרת עכברוש לפי הטבעת כאקט של עינוי. פרויד פענח את הלוגיקה הסמלית של הפנטזמה הזאת: המילה עכברוש בגרמנית (Ratten) הומופוניית למילה תשלום בתשלומים (Raten). בהיות הכסף סמל לצואה, החדרת העכברוש לפי הטבעת מגלמת את החזרת החוב של אביו לנושה, וברובד עמוק יותר, את השבת האובייקט האנאלי האבוד חזרה לגוף.^{xv}

השבת החלק האבוד אינה מוגבלת רק למערכת הגוף. הבסיס של כל פנטזמה הוא המיזוג עם האם, הפוטר מעול הקיום הנפרד. אם במקרה של איש העכברושים הוא תופס את מקום הסובייקט והצואה את מקום האובייקט, הרי שבפנטזמת גילוי העריות האם משמשת בתפקיד הסובייקט והמפנטז בתפקיד האובייקט.^{xvi} אובייקטים שונים עשויים למלא את תפקיד האובייקט הפנטזמטי, ובהם המבט. מטופל סיפר על מקרה שבו הציץ לאישה, שברגע שגילתה אותו הוא התעלף. על פניו, האובייקט הוא האישה העירומה או חלקים בגופה. אך בהינתן שההתענגות של המציץ מותנית בכך שהאישה אינה יודעת שמביטים בה (הוא לא מפיך ריגוש דומה מצפייה בחשפנית), מתחוויר שהמבט הוא מושא ההתענגות שלו. מלכתחילה, המבט (שלו) הוא האובייקט הסמוי של ההתענגות. כאשר המבט (שלה) מכה בו וחושף את מבטו שלו, הוא מתעלף מעוצמת ההתענגות. הפער בין ידיעתו ובורותה מתפקד כמטפורה לפער בין האובייקט לסובייקט, בין האיבר לגוף ובין הילד לאם. במפגש המבטים קורס פער ההשתוקקות, והתענגות עודפת עד כדי שהסובייקט נעלם בה ומתעלף.

החתך, האלמנט הסמלי המפריד בין הסובייקט לאובייקט, הוא חלק בלתי נפרד מהפנטזמה. ההתענגות בפנטזיה שואבת מהאלמנט הסמלי, כלומר מהמסמן, שהרי האדם מתענג על הסיפור של השלמת החסר ולא על השלמת החסר הממשית. את הפער בין הסובייקט לאובייקט, הנפתח ונסגר לסירוגין, ניתן לזהות בבירור בדינמיקה של התמכרויות. מושא ההתמכרות איננו הסיפוק בלבד אלא המעגל הפנטזמטי בכללותו, שמושגת על מחזוריות של איבוד ומציאה, של השתוקקות וסיפוק. זו הסיבה לכך שהמבקשים להיגמל מעישון, למשל, לא ממהרים ליטול כדור המדכא את החשק לעשן; הם מתקשים לוותר על ההשתוקקות.

הקשב האנליטי מבקש לזהות בסימפטומים את שורש הפנטזמה ואת ההתענגות הכרוכה בה. לדוגמה, ניתן לזהות במריבות משפילות בין בני זוג פנטזמה סאדו-מזוכיסטית שגלשה מחוץ לזירה המינית. כשם שאם בזמן צפיית סרט מזהים את המצלמה נכנסת לתוך הפריים ההנאה מהסרט עשויה להיפגע, כך המודעות לעובדה שהריבים המדוברים הם משחק עשויה לפגום בהתענגות הכרוכה בהם. כאשר ההתענגות עודפת ולא מודעת, המטפל יכול להכניס את המצלמה לפריים בכך שיראה למטופל כיצד הוא ממחזר את הפנטזמה, שהוא חלק ממנה ללא מודעותו. לאקאן מכנה תהליך זה של התוודעות לפנטזמה וקניית חופש מהלפיתה שלה "חציית הפנטזמה".^{xvii}

ההבדל בין פנטזיה לפנטזמה הוא שפנטזיות על אודות שלמות מובטחת יכולות להיות רבות, אך הפנטזמה המכוננת את הסובייקט היא אחת ואינה מודעת. פנטזיות יכולות לשמש מכשיר שהסובייקט משתמש בו על

מנת להתענג במודע בעוד שהפנטזמה הלא מודעת יכולה לקבוע את התנהלותו של הסובייקט ללא ידיעתו וליצור בכך סבל רב. לדוגמה, הפנטזמה המזוכיסטית הבסיסית היא להיות אובייקט מושלך. יש בכך פשרה בין המשאלה להיות שלם (האובייקט הוא שלם בניגוד לסובייקט), אך עם זאת חופשי מגוף האם, ולכן מושלך. סממנים מזוכיסטיים כמו כאב, השפלה או דחייה הם רק ייצוגים של המצב "להיות מושלך משמע להיות חופשי". הכרה בשורש הפנטזמטי "אובייקט מושלך" במסגרת הסימפטום "להיות דחוי", מבטלת את הצורך להתמקם כדחוי כתנאי לשחרור.

-
- ⁱ לאקאן משתמש במילה *désir* (desire באנגלית), שתורגמה לעברית כ"איווי". מכיוון שמילה זו אינה שגורה בעברית, בשונה מ-*désir* ומ-*desire*, לרוב אשתמש במילה "תשוקה".
- ⁱⁱ Lacan, J. (1992 [1959]), *The Seminar of Jacques Lacan, Book VII – The Ethics of Psychoanalysis*, p. 60
- ⁱⁱⁱ האם הסובייקט או הלא מודע הוא יצירה או תגלית? בגישה המבנית ההבחנה בין יצירה ותגלית מתבטלת. מהי הגישה המבנית? השיח האנליטי מְבַנֵּה את הסובייקט כסובייקט של הלא מודע על ידי הנחת קיומו. עוד על כך בפרק העוסק בגרף האיווי.
- ^{iv} Lacan, J. (1988 [1954]), *The Seminar of Jacques Lacan, Book II – The Ego in Freud's Theory and in the Technique of Psychoanalysis*, pp. 222-223
- ^v "התענגות" הוא תרגום של המונח הצרפתי *jouissance* שלאקאן משתמש בו.
- ^{vi} Lacan, J. (2002 [1960]), "The Subversion of the Subject and the Dealectic of Desire in the Freudian Unconscious", in: *Ecrits*, pp. 681-682
- ^{vii} Lacan, J. (1974), "Seminar XXII – RSI", *Unpublished Manuscript translated by Cormac Gallagher*, session 6
- ^{viii} Lacan, J. (2002 [1957]), "The Agency of the Letter in the Unconscious or Reason Since Freud", in: *Ecrits*, p. 435
- ^{ix} קלוז לוי-שטראוס, הטוטמיזם היום, תרגום: אבנר להב, תל אביב: רסלינג 2003, עמ' 56.
- ^x פרויד, זיגמונד (1914), "הזכרות, חזרה ועיבוד", בתוך: הטיפול הפסיכואנליטי, 2002, עמ' 116-117.
- ^{xi} Soler, C. (2003), *What Lacan Said about Women*, New York: Other Press, pp. 250-252
- ^{xii} Lacan, J. (1961), "Seminar IX – Identification", *Unpublished Manuscript translated by Cormac Gallagher*, session 9.
- ^{xiii} Soler, C. (2003), *What Lacan Said about Women*, pp. 250-252
- ^{xiv} Lacan, J. (1978 [1963]), *The Seminar of Jacques Lacan, Book XI – The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*, p. 185
- ^{xv} פרויד, זיגמונד (1909), איש העכברושים: הערות אודות מקרה של נזירות כפייתית, תרגום: מרים קראוס, תל אביב: ספרים 2004, עמ' 25.
- ^{xvi} Lacan, J. (1966), "Seminar XIV – Logic of Phantasm", *Unpublished Manuscript translated by Cormac Gallagher*, session 12
- ^{xvii} Lacan, J. (1978 [1963]), *The Seminar of Jacques Lacan, Book XI – The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*, p. 273